

Μιχαήλ Μπαχτίν

Έπος και μυθιστόρημα

*

Πρόλογος-μετάφραση: Γ. Κιουρτσάκης, Αθήνα, Πόλις, 1995, 91σελ.

ΜΙΚΡΟ ΣΧΟΛΙΟ ΓΙΑ ΤΟΝ Μ. ΜΠΑΧΤΙΝ

«Σ' αυτό το αφελές, πρωτογενές και κάπως απερίσκεπτο στάδιο που είναι ο καθημερινός τρόπος της ύπαρξής μας, υπάρχει μια ευτυχισμένη μοναξιά του αντικειμένου της γνώσης, ο Ροβινσώνας δεν παίρνει συνείδηση του εαυτού του παρά μέσα από τα φυλλώματα της μυρτιάς όπου ο ήλιος εξακοντίζει μια χούφτα βέλη... Και ξαφνικά κάτι άστραψε μέσα του. Το υποκείμενο αποσπάται από το αντικείμενο... Κάτι έσπασε μέσα στον κόσμο και μια ολόκληρη επιφάνεια των πραγμάτων καταρρέει και γίνεται εγώ... Το φως γίνεται μάτι... Η μυρωδιά γίνεται ρουθούνι —κι ο κόσμος αποκαλύπτεται άσμος»

MICHEL TOURNIER

Θα πρέπει να ένωσε πραγματική αμηχανία ο βιβλιοθηκάριος όταν —κρατώντας στα χέρια το νεοεκδοθέν δοκίμιο

του Μ. Μπαχτίν— επιχείρησε να το κατατάξει σε μια από τις γνωστές ταξινομήσεις: Ιστορία, Κοινωνιολογία, Κριτική της λογοτεχνίας, Φιλοσοφία. Και αυτό γιατί ο Μ. Μπαχτίν προσεγγίζει το αντικείμενό του μακριά από το λευκό φως των σφαγείων και στοχεύει την ολότητα της κοινωνικής ύπαρξης, αδιαφορώντας για διαχωριστικές γραμμές και όρια.

Ο Μ. Μπαχτίν, στο Έπος και μυθιστόρημα, μας προσφέρει μια σύντομη αλλά ιδιαίτερα περιεκτική μελέτη, η οποία έχει ως αντικείμενο την κατάδειξη του ριζικά νέου που συντελείται στις κοινωνικές και λογοτεχνικές αναπαραστάσεις, τη στιγμή που το μυθιστόρημα γίνεται κυρίαρχο είδος. Από τις πρώτες κιόλας σελίδες ο Μ. Μπαχτίν ασκεί κριτική στη λογοτεχνική κριτική, η οποία αδυνατεί να εντοπίσει τη δομική ιδιομορφία του μυθιστορήματος και

το κατατάσει ως «ένα είδος ανάμεσα σ' άλλα είδη». (σ. 28.)

Η προσπάθεια του Μ. Μπαχτίν προς αυτή την κατεύθυνση ευοδώνεται καθώς αντιμετωπίζει το έπος και γενικά όλα τα λογοτεχνικά είδη από τη σκοπιά του μυθιστορήματος. Ο Μ. Μπαχτίν έχει επίγνωση ότι το μυθιστόρημα ως σύγχρονο είδος καταγράφει μια όψη της κοινωνικής συνείδησης των νεότερων χρόνων, διαχέει μια ορισμένη αντίληψη του ανθρώπου και της ιστορίας στην οποία και ο ίδιος μετέχει. Ο Μ. Μπαχτίν, δηλαδή, γράφοντας για το έπος, έχει ως σταθερά της σκέψης του το αναστοχαστικό ερώτημα «ποιος γράφει». Τούτο σημαίνει ότι έχει συνείδηση του γεγονότος ότι προσεγγίζει το γνωστικό του αντικείμενο σε συνάρτησή με τις κατηγορίες της εποχής του και κατασκευάζει την ιστορία των λογοτεχνικών ειδών ριζωμένος στο έντονο παρόν, δηλαδή, στη συγχρονία του μυθιστορήματος.

Ξεκινώντας από μια τέτοια βαθιά συνείδηση των ορίων και της ιστορικότητας του ομιλούντος υποκειμένου, ο Μ. Μπαχτίν δεν μας ξαφνιάζει όταν προτείνει ως κριτήριο διάκρισης του μυθιστορήματος από τα άλλα είδη τον ιδιαίτερο χωροχρόνο του (chronotope). Η έννοια του χωροχρόνου, παρά το ότι δεν αναφέρεται ρητά στο δοκίμιό του αυτό, νομίζουμε, ωστόσο, ότι αποτελεί

τον άξονα γύρω από τον οποίο δομείται το συγγραφικό έργο του Μ. Μπαχτίν στο σύνολό του. Η διερεύνηση της έννοιας του χωροχρόνου, η διαπλοκή της με την έννοια του διαλόγου και τη διαδικασία αποδέσμευσης νοημάτων, του ρόλου του χωροχρόνου στη διαδικασία σχηματισμού των αναπαραστάσεων και της μεταθεωρίας στο έργο του ρώσου στοχαστή, δεν βρίσκονται στο επίκεντρο αυτής της παρουσίασης.

Ο όρος αυτός, δάνειο από τη θεωρία της σχετικότητας, φαίνεται αρχικά δόκιμος στον Μ. Μπαχτίν προκειμένου να εκφράσει την εγγενή σύμφυση του χρόνου και του χώρου, για να υποδηλώσει το χρόνο ως την τέταρτη διάσταση του χώρου.¹ Σ' ένα άλλο έργο του με τίτλο, *Μορφές του χρόνου και ο χωροχρόνος στο μυθιστόρημα*, συνθέτει ένα ευρύ κατάλογο από διαφορετικούς χωροχρόνους καθώς αναζητά στο παρελθόν τα στοιχεία εκείνα που συντέλεσαν στη διαμόρφωση του μυθιστορήματος του 18ου αιώνα.

Σχετικά με τη σημασία των χωροχρόνων ο Μ. Μπαχτίν γράφει:

«Λειτουργούν σαν οργανικές αρχές της αφήγησης... σ' αυτούς ανήκει το νόημα που μορφοποιεί την αφήγηση... Ο χωροχρόνος λειτουργεί σαν ένα πρωταρχικό μέσο για την υλοποίηση του χρόνου μέσα στο χώρο, είναι η αρχή για τη συγκεκριμενοποίηση της αναπαρά-

στασης... Όλα τα αφηρημένα στοιχεία του μυθιστορήματος —φιλοσοφικές και κοινωνικές γενικεύσεις, ιδέες, σχέσεις αιτίας-αποτελέσματος— έλκονται από το χωροχρόνο και μέσω αυτού παίρνουν σάρκα και αίμα, επιτρέποντας στην απεικονιστική δύναμη της τέχνης να κάμει το έργο της».²

Ο χωροχρόνος, λοιπόν, συνιστά μια ζώνη δόμησης των λογοτεχνικών αναπαραστάσεων, αποτελεί τη συνάφεια της αφήγησης, προσφέρει το πλαίσιο μέσα στο οποίο η πλοκή αποκτά το νόημά της. Έτσι, η ιδιομορφία του μυθιστορήματος έγκειται στο ότι εγκαινιάζει μια νέα ζώνη δόμησης των αναπαραστάσεων, «μια ζώνη άμεσης επαφής με το παρόν», ένα πεδίο εγγύτητας με τη σύγχρονη πραγματικότητα. Στο μυθιστόρημα βρίσκουμε μια νέα εικόνα του ανθρώπου και της θέσης του μέσα στην ιστορία και, κυρίως, μια ιδιόμορφη σχέση του συγγραφέα και του αναγνώστη με το αντικείμενο της αναπαράστασης, τον αναπαριστώμενο κόσμο.

Ο ιδιαίτερος, λοιπόν, χωροχρόνος ορίζει την απόσταση που χωρίζει το μυθιστόρημα από τα άλλα είδη. Στην προβληματική του Μ. Μπαχτίν, η έννοια του χωροχρόνου είναι συναφής με την έννοια του λογοτεχνικού είδους (genre), μέσω της οποίας ασκεί ευθέως την κριτική του στο φερεναικό. Το κύριο πρόβλημα του φερεναικού, θα λέγαμε,

ότι συνοψίζεται στο ότι εστιάζει το δέντρο και χάνει από την οπτική του το δάσος. Τούτο, όμως, συνιστά σοβαρό ολιόστημα και ιδίως για ένα στοχαστή το έργο του οποίου χαρακτηρίζεται από μια διαρκή αναζήτηση του πλαισίου, της συνάφειας των πραγμάτων. Στοχεύοντας στην ολότητα του μυθιστορήματος και μη περιοριζόμενος στα επιμέρους μορφολογικά στοιχεία των έργων, ο Μ. Μπαχτίν, βρίσκεται πέραν του φερεναικού, η κύρια αδυναμία του οποίου θεωρεί ότι αποδίδεται εύστοχα στα λόγια του Βόσλερ: «η ιστορία της γλώσσας (...) που κατασκευάζεται έτσι (...) ομοιάζει με την ιστορία της ένδυσης η οποία δεν εκκινεί από τη μόδα, το ενδυματολογικό πνεύμα της εποχής, αλλά απλά κατασκευάζει ένα χρονικά και τοπικά οργανωμένο κατάλογο από κουμπιά, κορδέλες, καπέλα».³

Στο πλαίσιο του φερεναικού δεν καθίσταται δυνατή η σύλληψη της ολότητας, του συνανήκει κάθε επιμέρους στοιχείου του μυθιστορήματος· δηλαδή, είναι έξω από την προβληματική του η διερώτηση σχετικά με το τί είναι αυτό που συνέχει όλες τις εξαρτημένες ενότητες του μυθιστορήματος και ανακηρύσσει το μυθιστόρημα ένα νεοφανή λογοτεχνικό τρόπο. Κοντολογίς, ο Μ. Μπαχτίν διαπραγματεύεται την έννοια του είδους καθώς στοχεύει την ολότητα και προσανατολίζεται στον κόσμο

του μυθιστορήματος ενώ ταυτόχρονα στρέφει το ενδιαφέρον του στο επικοινωνιακό πεδίο εντός του οποίου συναντώνται ο μυθιστορηματικός ήρωας, ο συγγραφέας και ο αναγνώστης. Με τα δικά του λόγια, το είδος είναι «μια αρχετυπική μορφή (...) του συνόλου ενός έργου (...) μορφοποιεί και νοηματοδοτεί τόσο ολόκληρο το έργο όσο και τα στοιχεία από τα οποία απαρτίζεται»⁴ και, όπως ένας σχολιαστής του σημειώνει, «κάθε είδος έχει την ευχέρεια να διαπραγματεύεται ορισμένες πλευρές της πραγματικότητας· σε κάθε ένα είδος λειτουργούν διαφορετικοί τρόποι θέασης του κόσμου, σύλληψης και ερμηνείας της πραγματικότητας».⁵ Ας δούμε, όμως, αμέσως παρακάτω πώς ο Μ. Μπαχτίν υλοποιεί όλες αυτές τις μεθοδολογικές του επιλογές καθώς αντιπαραθέτει τον τρόπο του μυθιστορήματος στο έπος.

Ο Μ. Μπαχτίν θεωρεί ότι αντικείμενο του έπους είναι το «πλήρως τετελεσμένο», το «απόλυτο παρελθόν». Το θέμα του είναι η ηρωική και η ιερή παράδοση. Ήρωές του είναι οι «άριστοι», όντα κλειστά και τέλεια που δεν υπόκεινται στην αλλοίωση του χρόνου — με την έννοια που έχει στους νεότερους χρόνους — απρόσιτα από τον κόσμο του δημιουργού. Γιατί το απόλυτο παρελθόν του έπους, λέει ο Μ. Μπαχτίν, δεν είναι απλά ένας χρόνος αλλά, κυρίως,

μια απόλυτη αξία. Ο δημιουργός και το ακροατήριο του έπους ανήκουν σε ένα άλλο επίπεδο χρόνου και αξιών με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός χάσματος ανάμεσα στο χρόνο του αναπαριστώμενου γεγονότος και το χρόνο της αναπαράστασης.

Το μέλλον δεν έχει στον κόσμο του έπους καμιά αξία παρά μόνο όταν νοείται ως προέκταση, ως διεύρυνση του κόσμου του παρελθόντος.⁶ Ο χρόνος του έπους είναι μονοδιάστατος, δεν υπάρχει εδώ η ιδέα της προοπτικής, της διάκρισης παρελθόντος, παρόντος, μέλλοντος. Όπως ο Μ. Μπαχτίν χαρακτηριστικά αναφέρει, «θα μπορούσε κανείς να πει ότι εμπεριλαμβάνει όλη την πληρότητα των χρόνων». (σ. 49) Έτσι νοούμενος αυτός ο απόλυτος χρόνος-αξία στεγάζει μια ιδιαίτερη σχέση του ραψωδού και του ακροατηρίου του με τον αναπαριστώμενο κόσμο.

Η επική απόσταση, η απολυτοποίηση του παρελθόντος δημιουργεί ένα απόλυτο όριο μεταξύ αυτών των δύο κόσμων, ώστε αποκλείεται η ενεργητική πρόσβαση του παρόντος στο παρελθόν, η αμοιβαία, διαλογική σχέση των χρόνων. Η μνήμη συνιστά την αρχή της καλλιτεχνικής δημιουργίας και ορίζει το ρόλο της. Το ακροατήριο του έπους, σύμφωνα με τον Μ. Μπαχτίν, δεν επιχειρεί τη γνώση αλλά την ανάμνηση του παρελθόντος, ο δε ραψωδός περιορί-

ζεται στην επανάληψη του ήδη γνωστού. Εδώ, ο αναπαριστών και η αναπαράσταση συμπίπτουν, όπως συμπίπτουν βλέμμα και αντικείμενο βλέμματος, λέξη και πράγμα συγχωνεύονται.

Για τον κόσμο του έπους, ο Μ. Μπαχτίν γράφει ότι «δε μπορείς να τον αλλάξεις, ούτε να τον επανερμηνεύσεις, ούτε να τον επαναξιολογήσεις», ο κόσμος αυτός «δεν γνωρίζει καμιά σχετικότητα» αφού «στηρίζεται σε μια απρόσωπη, αναντίρρητη παράδοση, σε μια αξιολόγησι και σε μια οπτική γωνία γενικής αποδοχής — που αποκλείουν τη δυνατότητα οποιασδήποτε άλλης προσέγγισης». (σ. 41, 43, 44)

Και πώς γίνεται κανείς να βγει από αυτόν τον απόλυτο, στατικό, μονοδιάστατο, μονολογικό κόσμο του έπους; «Γελώντας», θα μας απαντούσε ο Μ. Μπαχτίν. Το γέλιο καταργεί την ιερή υπόσταση-απόσταση του παρελθόντος και των προγόνων, τούς έλκει στο οικείο παρόν και αρχίζει να διαλέγεται μαζί τους. Το γέλιο δυναμιτίζει τη μονοεκδοχική εικόνα της ύπαρξης, αποδυναμώνει την απόλυτη κυριαρχία μιας μοναδικής θέασης των πραγμάτων. Καθώς επιτρέπει την αναδιάρθρωση των επιπέδων της γλώσσας, συνδέει με διαφορετικό τρόπο τις λέξεις και τα πράγματα και δημιουργεί μια ιδιαίτερη σχέση της γλώσσας, του ομιλούντος και του αντικειμένου.⁷ Αυτή η νέα —κριτι-

κή ενδεχομένως— σχέση, της οποίας ιδιαίτερο γνώρισμα είναι η απόσταση ανάμεσα στο ομιλούν υποκείμενο και στο λόγο του, αναδεικνύεται στο μυθιστόρημα και, όπως ο Μ. Μπαχτίν αναφέρει, «δεν είναι η εικόνα του ανθρώπου εν εαυτώ που είναι χαρακτηριστική του μυθιστορηματικού είδους, αλλά η εικόνα της γλώσσας του».⁸

Η δυναμική λειτουργία του γέλιου στο έργο του Μ. Μπαχτίν φαίνεται να συνδέεται με τη δυνατότητά του να διαταράσσει την απόλυτη σύμπτωση ιδεολογικής έννοιας και γλώσσας⁹ — σύμπτωση που στην ακραία της μορφή χαρακτηρίζει τη μαγική, μυθική σκέψη— και να συντελεί έτσι στον αποικισμό της γλώσσας με νέες σημασίες και αλήθειες. «Άλλοτε ενσάρκωστη, αδιαμφισβήτητη και μοναδική της έννοιας και της αλήθειας, η γλώσσα έγινε μία από τις ενδεχόμενες υποθέσεις της έννοιας».¹⁰

Ο κόσμος αποκτά πλέον προοπτική, η γλώσσα διαστρωματώνεται και παραδίνεται στην πολυσημία. Για τον Μ. Μπαχτίν, αυτή η λειτουργία του γέλιου συνδέεται και αναδύεται στις λαϊκές κωμικές φιγούρες του Μεσαίωνα, τον κλόουν και τον παλιάτσο. Βασικό χαρακτηριστικό αυτών των τύπων θεωρείται το «δικαίωμά» τους να παριστάνουν «τον άλλον», να μη συναινούν με την κυρίαρχη θέαση του κόσμου, να βλέ-

πουν τις «άλλες» όψεις των πραγμάτων.¹¹ Αυτοί οι ήρωες του αυτοσχεδιασμού —όπως συχνά τους αποκαλεί ο Μ. Μπαχτίν— έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του σύγχρονου μυθιστορήματος. Η σημασία τους, σύμφωνα με το συγγραφέα, βρίσκεται στο ότι προαναγγέλλουν κατά κάποιο τρόπο την είσοδο του μυθιστοριογράφου στο έργο του, το πέραςμα της φωνής, της κοσμοθεωρίας του στο σύμπαν της αφήγησης.¹²

Η εμφάνιση, όμως, του συγγραφέα μέσα στο έργο, στο πεδίο της αναπαράστασης, γίνεται δυνατή από τη στιγμή που ο αναπαριστώμενος κόσμος και ο κόσμος του δημιουργού ανήκουν στην ίδια χρονική και αξιολογική κλίμακα. Με άλλα λόγια, η είσοδος του συγγραφέα στο πεδίο της αναπαράστασης πραγματοποιείται στο βαθμό που ο χρόνος του αναπαριστώμενου κόσμου και του αναπαριστώντος είναι κοινός. Ο συγγραφέας μπορεί να αρχίσει τώρα πλέον διλογικές σχέσεις τόσο με τον ήρωά του και το μικρόκοσμό του όσο και με την εικόνα του, με το δικό του λόγο όπως αυτός αποτυπώνεται μέσα στην αφήγηση. Για τον Μ. Μπαχτίν, λοιπόν, το μυθιστόρημα είναι εκείνο το είδος στο οποίο «η αναπαράσταση ενός γεγονότος γίνεται στο ίδιο χρονικό και αξιολογικό επίπεδο με τον εαυτό μας και τους σύγχρονούς μας (που θεμελιώνεται επο-

μένως σε μια προσωπική εμπειρία και σκέψη)». (σ. 38)

Η κυριαρχία του μυθιστορήματος συμπίπτει με τη μετάβαση σε ένα διαφοροποιημένο, πολυγλωσσικό κόσμο, όπου θεματοποιείται η πολιτισμική διαφορά, η κοινωνική σύγκρουση, η ιδεολογική διαμάχη. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μ. Μπαχτίν, «το μυθιστόρημα προϋποθέτει τη λεκτική και σημασιολογική αποκέντρωση του ιδεολογικού κόσμου».¹³

Η δόμηση των λογοτεχνικών αναπαραστάσεων στο ημιτελές παρόν, η απεικόνιση ενός κόσμου εν τω γίνεσθαι, συντελεί σε μια διαρκή σημασιολογική εκρεμότητα του μυθιστορηματικού κόσμου. Οι σημασίες του κειμένου δεν είναι τελειωμένες, συνιστούν διακύβευμα. Ο χωροχρόνος του μυθιστορήματος, μας λέει ο Μ. Μπαχτίν, το παρόν αποτελεί τη συνάφεια της διήγησης, τα συμφραζόμενα, χάρη στα οποία αποδεσμεύεται το νόημα του κειμένου. Όμως, αυτό το παρόν, καθώς γίνεται αντιληπτό ως ανολοκλήρωτο, ως αεί γινόμενο, ως υποκείμενο σε μεταβολή, εκδιάζει τη στροφή προς το μέλλον. Καθώς, δηλαδή, το πλαίσιο κατανόησης, τα συμφραζόμενα του αντικειμένου δεν οριστικοποιούνται ποτέ, οι σημασίες του είναι εν δυνάμει ανεξάντλητες, και το κείμενο επιδέχεται τόσες αναγνώσεις-ερμηνείες όσες και τα συμφραζόμενά του. «Μέσα σ' αυτά

τα συμφραζόμενα της ανολοκλήρωσης χάνεται όλη η σημασιολογική σταθερότητα του αντικειμένου: το νόημα και η σημασία του ανανεώνονται και αναπτύσσονται όσο εκδιπλώνονται αυτά τα συμφραζόμενα». (σ. 69)

Στο στοιχείο αυτό εντοπίζεται ο δυναμικός χαρακτήρας του μυθιστορηματικού κόσμου. Εδώ, πραγματικότητα και δυνατότητα δεν ταυτίζονται. Η συνεχής αναφορά του παρόντος σε ένα μέλλον εντός του οποίου επιζητά την τελειότητά του, προσομοιώνεται με την αναφορά σε ένα «εν δυνάμει» που μέλλει να πραγματοποιηθεί. Έτσι και ο άνθρωπος δεν συμπίπτει πλέον με τον εαυτό του, όπως γινόταν στο μονοδιάστατο επικό κόσμο.¹⁴ Ο άνθρωπος του μυθιστορήματος είναι πάντα και ένας «άλλος»: «ένα δυνάμει που με λύσσα πασχίζει να περάσει για πραγματικό».¹⁵

Στον τρισδιάστατο μυθιστορηματικό κόσμο η επική ολότητα του ανθρώπου αποδιρθρώνεται. Ο άνθρωπος δεν κρίνεται με βάση την εικόνα που έχει ο ίδιος για τον εαυτό του, αλλά βλέπει τον εαυτό του μέσα από τον άλλο, έτσι όπως κρίνει το παρόν από τη σκοπιά των δυνατοτήτων του, δηλαδή του μέλλοντος. Ας δούμε πώς ο Μ. Μπαχτίν αναφέρεται στην αντινομία και όχι τη σύμπτωση, όπως συνέβαινε στο έπος, μεταξύ των διαφόρων όψεων της ύπαρξής. «Ο άνθρωπος ειδικμένος από τον

εαυτό του και ο άνθρωπος ειδικμένος από τον άλλον (...) στο μυθιστόρημα (...) η υποκειμενική όψη του ανθρώπου γίνεται αντικείμενο πειραματισμού και αναπαράστασης.» (σ. 83)

Ο Μ. Μπαχτίν είναι ανεξάντλητος. Το μικρό δοκίμιο των ενενήντα μία μόλις σελίδων «μας εξαντλεί τους αγώνες». Η ενεργητική του ανάγνωση θα απαιτούσε μια διαρκή αναζήτηση των συμφραζόμενων του και πρώτιστα την ένταξή του στο πλαίσιο του συνόλου του συγγραφικού έργου του Μ. Μπαχτίν. Ακόμα, νομίζουμε ότι η μελέτη του Μ. Μπαχτίν μπορεί να αποβεί γόνιμη όταν συνδυαστεί με τη διερεύνηση της ιδιαιτελής —εκ μέρους του— ανάγνωσης των μαρξικών κειμένων. Στο Έπος και μυθιστόρημα ο Μ. Μπαχτίν φαίνεται να διαλέγεται ευθέως με τις σημειώσεις του Μαρξ για τους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ο Μ. Μπαχτίν βλέπει το έπος και όλα τα άλλα λογοτεχνικά είδη από τη σκοπιά του μυθιστορήματος. Έτσι, κατασκευάζει την αυτοσυνειδησία του μυθιστορήματος τη στιγμή που το θεματοποιεί ως ριζική διαφορά και το διακρίνει από τα άλλα είδη.

Θα μπορούσαμε να πούμε, λοιπόν, ότι ένα ανάλογο εγχείρημα αναλαμβάνει ο Μαρξ, όταν αναφερόμενος στους προκαπιταλιστικούς σχηματισμούς, η μέριμνά του είναι να οριοθετήσει τη ριζικά

νέα θεώρηση του κόσμου, η οποία συνάδει με την κατίσχυση των καπιταλιστικών σχέσεων. Γράφει, δηλαδή, για τους προκαπιταλιστικούς σχηματισμούς από τη σκοπιά της αστικής κοινωνίας, έχει συνείδηση ότι εξετάζει το παρελθόν σε συνάρτηση με τις κατηγορίες του παρόντος, τις οποίες, ταυτόχρονα, θα υποβάλει σε κριτική.

Ο Μ. Μπαχτίν δεν κατασκευάζει μια εξελικτική ιστορία των λογοτεχνικών παραστάσεων, στην οποία το μυθιστόρημα αποτελεί ένα στάδιο. Όπως γράφει, «όταν το μυθιστόρημα γίνεται κυρίαρχο είδος... όλη η λογοτεχνία υφίσταται (...) ένα είδος «κριτικής των ειδών». Αυτό συνέβη σε ορισμένες εποχές στην αρχαία Ελλάδα, στο τέλος του Μεσαίωνα, στην Αναγέννηση και με ιδιαίτερα εντυπωσιακό και αξιοσημείωτο τρόπο από το μισό του 18ου αιώνα και δώθε.» (σ. 48)

Όμως, παρ' όλη την ύπαρξη στο παρελθόν στοιχείων του μυθιστορήματος, αυτά παρέμειναν αποσπασματικά και διάσπαρτα να χαρακτηρίζουν τα «κατώτερα» λογοτεχνικά είδη, ενώ στα επίσημα είδη σφυρηλατείται η «απόλυτη αλήθεια». ¹⁶ Ο πολυγλωσσισμός τον οποίο αναδεικνύει ο Μ. Μπαχτίν ως ιδιαίτερο γνώρισμα του μυθιστορηματικού είδους χαρακτηρίζει την καθημερινή ύπαρξη μιας οποιασδήποτε διαφοροποιημένης κοινωνικής ομάδας, μιας οποιασ-

δήποτε διαστρωματωμένης κοινωνίας. Όμως, στο μυθιστόρημα του 19ου αιώνα ενεργείται η συνειδητοποίηση της πολυφωνίας, της πολυγλωσσίας του κοινωνικού, συντελείται το πέρασμα από μια κατάσταση πολυγλωσσισμού «καθ' εαυτόν» σε μια κατάσταση «δι' εαυτόν». ¹⁷ Όπως εύγλωπτα σημειώνει ο ίδιος: «Όμοιες με καθρέφτες στημένους αντιμέτωπους, η κάθε μία από τις γλώσσες του πολυγλωσσισμού αντανακλά με τον τρόπο της ένα μικρό κομμάτι, μια μικρή γωνιά του κόσμου και μας αναγκάζει να μαντέψουμε και να συλλάβουμε πέρα από τις αμοιβαίες αντανακλάσεις, έναν κόσμο ευρύτερο». ¹⁸

Ο Μ. Μπαχτίν βλέπει να απεικονίζεται στο μυθιστόρημα μια όψη της κοινωνικής συνείδησης της σύγχρονης αστικής κοινωνίας. Όπως μας έχει δείξει, στο *Μαρξισμός και φιλοσοφία της γλώσσας*, προσεγγίζει το γνωστό μαρξιστικό πρόβλημα της σχέσης ανάμεσα σε βάση και εποικοδόμημα, είναι και συνείδηση, με έναν ανορθόδοξο για την εποχή που γράφει τρόπο. Στο έργο αυτό ο Μ. Μπαχτίν επιχειρεί να ξεπεράσει την κυρίαρχη μηχανιστική προσέγγιση μέσω της έννοιας του σημείου. Το πρόβλημα αυτό αναδιατυπώνεται από τον Μ. Μπαχτίν ως εξής: «Κάθε αντικείμενο (...) το οποίο απεικονίζεται συμβολικά, καλλιτεχνικά (...) γίνεται σημείο (...) χωρίς να πάψει να είναι μέρος της υλικής πραγ-

ματικότητας, διαχέει μιαν άλλη πραγματικότητα». ¹⁹ Με άλλα λόγια, αυτή η άλλη πραγματικότητα είναι προϊόν κοινωνικής θέσμησης, συνιστά αποτέλεσμα της επικοινωνίας των κοινωνικών υποκειμένων, καθώς τα σημεία παράγονται κατά τη διαδικασία της αλληλόδρασης των ατομικών συνειδήσεων.

Όταν ο Μ. Μπαχτίν γράφει για το μυθιστόρημα, δεν επιχειρεί να προσεγγίσει το πρόβλημα του «είναι» και της ιδεολογικής του αναπαράστασης δι ιστορικά και αφηγημένα, αλλά το διαπραγματεύεται εν όψει ενός συγκεκριμένου πραγματολογικού υλικού. Για το μαρξιστή στοχαστή, η ιδεολογία δεν είναι ένα πεδίο ομοιογενές και, έτσι, μια μεταβολή στο «είναι» γίνεται διαχειρίσιμη με ολότελα διαφορετικούς τρόπους, ανάλογα με τα διαφορετικά ιδεολογικά πεδία στα οποία εγγράφεται. ²⁰

Η ένδειξη των κυρίαρχων αντιλήψεων της εποχής του για τα ιδεολογικά φαινόμενα εντοπίζεται στο ότι κάτω από τον όρο ιδεολογία στεγάζονται ιδεολογικά πεδία (θρησκεία, πολιτική, λογοτεχνία κ.ά.) τα οποία διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους. Σύμφωνα με τον Μ. Μπαχτίν, το κάθε ένα από αυτά τα πεδία χαρακτηρίζεται από μια αυτονομία, διέπεται από τους δικούς του ιδιαίτερους νόμους και λειτουργίες, αλληλοεπιδρούν τόσο μεταξύ τους, όσο και με την κοινή «κοινωνικο-οικονομική βάση».

Για τον Μ. Μπαχτίν, η ερμηνεία ενός ιδεολογικού φαινομένου οφείλει να σέβεται όλες τις ποιοτικές διαφορές μεταξύ των αλληλοενεργούντων πεδίων και να ανιχνεύει την ποικιλοτροπία του κοινωνικού, μέσα στην οποία ταξιδεύει μια αλλαγή που εκκινεί από τη «βάση», προκειμένου να βρει την αποκρυστάλλωσή της σε ένα συνεκτικό ιδεολογικό σύστημα. Μόνο έτσι η μελέτη δε θα εκφυλιστεί «σε μια απλή σύζευξη στοιχείων που ανήκουν σε διαφορετικά επίπεδα του κοινωνικού». ²¹

Από τα πρώτα ήδη γραπτά του, ο Μ. Μπαχτίν, έχει καταπιαστεί με ένα συναφές πρόβλημα, το οποίο νομίζουμε ότι αποτελεί την πρωτοστική αρχή όλου του συγγραφικού του έργου. Εννοούμε το ζήτημα της σχέσης ανάμεσα στη βίωση της εμπειρίας και την εκλογίκευσή της, ανάμεσα στην ενεργούμενη στο παρόν άμεση εμπειρία και τα συστήματα εντός των οποίων η εμπειρία καταγράφεται, εντός των οποίων, δηλαδή, η ατομική εμπειρία αποκτά την επικοινωνιακή της διάσταση. ²²

Μια απορία που δημιουργείται, εύλογα ίσως, είναι μήπως ο Μ. Μπαχτίν ανήκει σε εκείνους τους στοχαστές που θεωρούν τη σύγχρονη αστική κοινωνία ως την ενσάρκωση της προόδου. Πολλά σημεία στο έργο του ίσως να προσφέρονται για μια τέτοια ερμηνεία. Γράφοντας, το 1941, τον επίλογο στο

Έπος και Μυθιστόρημα σημειώνει:

«Η εποχή μας διακρίνεται από (...) μιαν ασυνήθιστη ανάπτυξη των απαιτήσεων αναφορικά με την κρίση, την ώριμη αντικειμενικότητα και την κριτική ικανότητα των ανθρώπων (...) αυτά τα γνωρίσματα ορίζουν επίσης την εξέλιξη του μυθιστορήματος. (...) Το μυθιστόρημα είναι (...) το μόνο είδος που γεννήθηκε από αυτόν τον κόσμο και έχει μ' αυτόν μιαν απόλυτη συνάφεια (...) είναι η ενσάρκωση της ευλυγισίας (...) ένα είδος που αιωνίως αναζητά τον εαυτό του, αυτοαναλύεται, επανεξετάζει όλες τις καθιερωμένες μορφές του.» (σσ. 88, 26, 86)

Ο Μ. Μπαχτίν έχει ασκήσει κριτική στο φεραλισμό, τονίζοντας την εμμονή του τελευταίου στο κείμενο και την αδιαφορία του για τα κοινωνικά συμφραζόμενα του κειμένου. Ταυτόχρονα, όμως, αποστρέφεται μια ιστορική ανάγνωση η οποία απλοποιεί το πρόβλημα του είναι και της συνειδητής, ορίζοντας το κείμενο ως ένα μηχανικό παράγωγο της κοινωνίας, διαμεσολαβημένο, έστω, από την ιδιαίτερη προσωπικότητα του δημιουργού. Εδώ, το κείμενο αποκτά τη σημασία του καθώς εντάσσεται, βέβαια, στο κοινωνικό πλαίσιο παραγωγής του, το οποίο περιορίζεται, όμως, ασφικτικά στον παρόντα χρόνο. Η ιδιομορφία του Μ. Μπαχτίν έγκειται στον τρόπο που αντιλαμβάνε-

ται το λεγόμενο πλαίσιο, δηλαδή, καθώς έρχεται και προτείνει τις διαφορετικές διάρκειες χρόνου να ορίζουν τη συνάφεια του κειμένου. Και όπως είδαμε παραπάνω, σχολιάζοντας «τα ανολοκλήρωτα συμφραζόμενα» του μυθιστορήματος, ο Μ. Μπαχτίν μάλλον εστιάζει σε μια τέτοια αντίληψη του πλαισίου, όπου παρόν, παρελθόν και μέλλον τελούν υπό το καθεστώς ιδιαίτερων και πολύπλοκων διαλογικών σχέσεων.

Αν είναι έτσι, τότε ο Μ. Μπαχτίν για να είναι συνεπής με τον εαυτό του θα πρέπει να διαχειρίζεται μια αντίληψη της σύγχρονης κοινωνίας σύμφωνα με την οποία η νεοτερικότητα, ως κόσμος σημασιών που αντιστοιχεί στην εποχή όπου η νεοφανής αστική τάξη αντιμάχεται την παλιά κοσμοεικόνα, αποτελεί έναν από τους χρόνους-κόσμους της μοντέρνας κοινωνίας. Κοντολογίς, νομίζουμε ότι ο Μ. Μπαχτίν δεν ευνοεί, αλλά, αντιθέτως, δυναμιτίζει μια ταυτότητα του τύπου: αστική κοινωνία = νεοτερικότητα.

Η πολυγλωσσία του μυθιστορήματος, η σύγκρουση των γλωσσικών ιδιωμάτων, οι αντιθέσεις των κοινωνικών υποκειμένων, οι διαλογικές τους σχέσεις, η σημασιολογική ευλυγισία του μυθιστορήματος είναι μόνο η μία όψη του ζητήματος. «Το σημείο», λέει ο Μ. Μπαχτίν, «γίνεται η αρένα της πάλης των τάξεων»,

είναι ο τόπος όπου διασταυρώνονται αντιθετικοί ιδεολογικοί προσανατολισμοί.²³ Αυτός ο εγγενής δυναμισμός του σημείου γίνεται περισσότερο εμφανής σε εποχές κρίσης, όπου οι σημασίες συνιστούν διακύβευμα, και διολισθαίνει προς προσδιορισμούς μονολογικού τύπου: πρόκειται για διαδικασία επιβολής μιας μόνον αποδεκτής αλήθειας, μιας μοναδικής σημασίας του σημείου, μιας απόλυτης ερμηνείας του κόσμου.

Αναφέραμε παραπάνω ότι ο Μ. Μπαχτίν βλέπει το έπος από τη σκοπιά του

μυθιστορήματος, αναφέρεται δηλαδή στο παρελθόν από τη σκοπιά του παρόντος. Κλείνοντας αυτή την παρουσίαση, αναρωτιόμαστε αν θα έπρεπε να ξαναδιαβάσουμε το κείμενο, ξεκινώντας από την υπόθεση ότι ο Μ. Μπαχτίν βλέπει το μυθιστόρημα, το παρόν, από τη σκοπιά ενός ενδεχόμενου μέλλοντος. Ένα μέλλον όπου «οι άνθρωποι θα αισθάνονται να ζουν μέσα σε ένα ατελείωτο, υγρό, συγχρονιστικό μυθιστόρημα».²⁴

ΕΛΕΝΗ ΑΝΔΡΙΑΚΑΙΝΑ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. M. Bakhtin, *The dialogic imagination*, Όστιν, University of Texas Press, 1981, σ. 84.
2. Αυτόθι, σ. 250.
3. V. Volosinov, *Marxism and the philosophy of language*, Καίμπριτζ/Μασσαχουσέτη, Harvard University Press, 1985, σ. 79. Να σημειώσουμε εδώ ότι ο Μ. Μπαχτίν υπογράφει έργα του και ως Βλ. Βολοσίνοφ και Μεντχέντεφ.
4. Αυτόθι, σ. 184.
5. Αυτόθι, σ. 184.
6. Μ. Μπαχτίν, *Έπος και μυθιστόρημα*, ό.π., σ. 48.
7. M. Bakhtin, *The dialogic*, ό.π., σ. 237.
8. Μ. Μπαχτίν, *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής*, Αθήνα, Πλέθρον, 1980, σ. 202.
9. Αυτόθι, σ. 241.
10. Αυτόθι, σ. 243.
11. M. Bakhtin, *The dialogic*, ό.π., σ. 159.
12. Αυτόθι, σ. 160.
13. Μ. Μπαχτίν, *Προβλήματα λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 239.
14. Αυτόθι, σ. 82.
15. Μ. Τουρνιέ, *Ροβινσώνας ή στις μονές του Ειρηναίου*, Αθήνα, Εξάντας, 1986, σ. 96.
16. Μ. Μπαχτίν, *Προβλήματα λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 245.
17. Αυτόθι, σ. 297.
18. Αυτόθι, σ. 297.
19. V. Volosinov, *Marxism*, ό.π., σ. 9.

ΕΛΕΝΗ ΑΝΔΡΙΑΚΑΙΝΑ

20. Αυτόθι, σ. 63.
21. V. Volosinov, *Marxism*, ό.π., σ. 18.
22. M. Bakhtin, *Toward a Philosophy of the Act*, Όστν, University of Texas Press, σ. 11.
23. V. Volosinov, *Marxism*, ό.π., σ. 23.
24. Γ. Χειμωνάς, *Ποιον φοβάται η Βιτζίνα Γουλφ*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1995, σ. 97.

